

Demografski prikaz židova u Đakovu i Đakovštini od početaka naseljavanja do Prvog svjetskog rata

UDK: 323.15(497.5 Đakovo=411.16) "17/1914"

Izvorni znanstveni rad

Ljiljana Dobrovšak

Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb

Članak donosi kratku povijest đakovačke židovske zajednice od početaka doseljavanja pa sve do Prvog svjetskog rata. Na osnovi analize arhivske građe iz hrvatskih i mađarskih arhiva, saznaju se poimenično prve židovske obitelji koje su naseljavale Đakovštinu i samo Đakovo. Iako su u radu izneseni i neki novi podaci o židovima Đakova i okolice, i dalje nam predstoje istraživanja o povijesti đakovačkih židova.

Ključne riječi: židovi, Đakovo, Virovitička županija

Počeci doseljavanja židova na prostor Đakova

Prve vijesti o židovima u Đakovu i njegovoj okolini zabilježene su sredinom 18. stoljeća. Iako su se židovi na prostoru Slavonije (prvo kao zarobljenici, pregovarači i na kraju kao trgovci i dobavljači municije i živežnih namirnica austrijskoj vojsci) pojavili neposredno nakon oslobođenja Slavonije od Osmanlija s kraja 17. i početka 18. stoljeća, zabranjeno im je naseljavanje zbog

zakonskog članka 19. Ugarskog sabora iz 1729. godine.¹ Budući da je spomenuti Zakonskih članak bio vrlo nedorečen, omogućio je hrvatskim i slavonskim gradovima ali i županijama da po vlastitom nahođenju dopuste ili ne dopuste „privremena“ zadržavanja židova kao i trgovanje od po nekoliko dana.²

Nakon osmanlijskog povlačenja iz Đakova (1687.), đakovačko vlastelinstvo je vraćeno biskupima.³ Godine 1745. godine došlo je do razgraničenja vojničkog od civilnog područja na ovom dijelu. Tada je oblikovan vojnički (formirane su pukovnije: Gradiška, Brodska i Petrovaradinska) i civilni (formirane su županije: Srijemska, Požeška i Virovitička) dio.⁴ Đakovo je postalo dio Virovitičke županije koja je 1745. godine podijeljena na tri kotara: virovitički, osječki i đakovački, a oni na distrikte. U virovitičko okružje ulazile su Našice, Virovitica, posjed Bukovica, jedan dio Valpovštine, Retfala, vlastelinstvo Almaš, Dalj i Erdut. Đakovački okrug dijelio se na vlastelinstva (*dominium*) đakovačko, našičko i orahovačko.⁵

Đakovo time ulazi u sastav Virovitičke županije, pa se na njega počinje protezati odluka o zabrani naseljavanja židova (čl. 19./1729.), međutim kao što ćemo vidjeti ona se nije strogo primjenjivala jer židovi dolaze u ove krajeve trgovati ili svojim kapitalom sudjeluju u nekoj od proizvodnih grana kao što je proizvodnja pepeljike (*pottasche*). Najveći broj manufakturnih poduzeća u 18. stoljeću osnovan je na teritoriju Virovitičke županije, koja je bila bogata šumama.⁶ Prvi pepeljari bili su židovi iz Rohoncza (Rožnovo) koji su prvo došli u donji Osijek 1746., gdje su se bavili kupovinom sirovih ovčjih i kozjih koža, a

1 Maren FREJDENBERG, *Židovi na Balkanu na isteku srednjeg vijeka*, Zagreb, 2000., 170.-171.; Mirjana GROSS / Agneza SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu-društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992., 418.; Šandor BRESZTYENSZKY, *Izraelićani i vršenje patronatskog prava*, (pretiskano iz Katoličkog lista) Zagreb, 1890., 6.; *Corpus Juris Hungarici- Magyar Törvénytár*, 1657.-1740., Budapest, 1900., 674., članak 19./1729.- *Stališi i redovi trojedne kraljevine besmrtnu svoju zahvalu izražavaju kralju, kojega su milost iskusili, što je odredio, da se židovi, što su prije pušteni u Gjurjgevac, imadu ne samo odanle, nego iz sviju mjesta rečenih kraljevinah odstraniti.*

2 Ljiljana DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, doktorska disertacija, Zagreb, 2007., 45.

3 Borislav BIJEIĆ, *Naše teme - ogledi o prošlosti i sadašnjosti Đakova i Đakovštine*, Đakovo, 2002., 20.

4 Stjepan SRŠAN, *Inkorporacija Srijema i donje Slavonije Hrvatskoj ili uspostavljanje civilne vlasti 1745. godine*, *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja* Matice Hrvatske - Vinkovci, br. 12. za godinu 1994., Vinkovci, 1995., 65.-82.

5 *Hrvatski državni arhiv* (dalje HDA,) Virovitička županija, Protokol, knjiga 1.; Stjepan SRŠAN, *Našičko vlastelinstvo nakon odlaska Turaka (1687.-1848.)*, *Našički zbornik*, 1., Ogranak Matice Hrvatske, Našice, 1994., 28.-36.; Marko LANDEKA, *Dvjestopedeset godina Virovitičke županije (1745.-1995.)*, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 4., Osijek, 1997., 45.-53.; Mirko VALENTIĆ, *Iz povijesti Virovitičke županije*, *Hrvatska na tajnim zemljovidima - Virovitička županija*, Zagreb, 2002., 44.; Ferdinando ŠIŠIĆ, *Županija Virovitička u prošlosti*, Osijek, 1896., 95.-100.

6 Miroslava DESPOT, *Pokušaji manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću*, Zagreb, 1962., 72.

koje su potom izvezili u Njemačku. Budući da im županija nije bila sklona i na razne načine ometala je njihovo poslovanje, židovi su se iselili iz Osijeka, ali su i dalje ostali prisutni na ovim prostorima baveći se pepeljikom te su petorica židova (Jakov Hirsch, Mandel Löbl, Ezekiel Hirschl, Moyzes Izrael i Samuel Moyzes) sa đakovačkim vlastelinstvom odnosno s biskupom Josipom Antunom Čolnićem (1751.-1773.) 1752. godine sklopili ugovor o proizvodnji pepeljike u Čirjakovoj šumi kod Tomašanaca.⁷ Židovima se bavljenje pepeljarenjem pokušavalo zabraniti, te je jedan dio židova napustio proizvodnju jer je valpovački vlastelin barun Prandau na svojem veleposjedu podigao pepeljaru i tako odmamio radnike židovske pepeljare.⁸

Do stalne prisutnosti židovskih trgovaca i obitelji u Hrvatskoj, s time i u Đakovu doći će tek krajem 18. stoljeća, s iznimkom dviju obitelji koje su se naselile u osječkom Donjem gradu (od 1746. do 1753.) i onih židovskih obitelji koje su s posebnim kraljevim dozvolama naseljavale u Slavonskoj vojnoj krajini gradove Zemun i Petrovaradin. Veliki korak prema stalnom boravku, učinio je Patent *Systematica gentis Judaeorum Regulatio* Josipa II. izdan 1783. kojim je omogućeno trajno naseljavanje u civilni dio Hrvatske i Slavonije. Od 1783. godine može se pratiti kontinuirani razvoj židovskih zajednica u Slavoniji, pa tako i u Đakovu.⁹

Na području Virovitičke županije, prve se židovske obitelji doseljavaju neposredno nakon Patenta *Gens Judaicae*.¹⁰ Od slavonskih županija, židovi su prvo zabilježeni na teritoriju požeške županije (posjed Pleternica-Kutjevo), a nakon toga doseljavaju se i u ostale dijelove Slavonije. Što je Patent, odnosno dozvola naseljavanja značila za židove, govori proveden prvi popis za Josipa II. 1785./1787. godine koji je popisao u Hrvatskoj 18 židovskih obitelji sa 111 članova. Od toga broja, u Požeškoj županiji živjele su dvije obitelji sa 12 članova, u Virovitičkoj tri obitelji sa 17 članova i u Srijemskoj nijedna.¹¹ Nažalost spomenuti popis ne spominje gdje su te tri židovske obitelji u Virovitičkoj županiji živjele.

7 Josip BÖSENDORFER, Prvi pepeljari (Aschenbrenner, Pottaschesieder) u Virovitičkoj županiji, *Osječki zbornik*, br. II. i III., Osijek, 1948., 266.-267.

8 J. BÖSENDORFER, Prvi pepeljari (Aschenbrenner, Pottaschesieder) u Virovitičkoj županiji, 267.

9 Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, 78.-86.

10 željko WEISS, *Doseljavanje židova u Viroviticu*, *Ha-kol*, br. 74., svibanj, Zagreb, 2002., 10.-11.

11 Igor KARAMAN, Pregled stanovništva Hrvatske, Slavonije, Srijema i Bačke u doba Josipa II.-1787., *Zbornik za društvene nauke Matice srpske*, 29., Novi Sad, 1961., 89.-90.; Wolfdieter BIHL, *Das Judentum Ungarns 1780.-1914.*, *Studia Judaica Austriaca*, bd. III., Eisenstadt, 1976., 17.; Ivan ERCEG, Pripreme i struktura Jozefinskog popisa, *Acta Historico-oeconomica*, vol. 18., (1.), Zagreb, 1991., 15.-16.

Nakon ovog ne baš preciznog popisa, do službenog popisa iz 1857. godine provedeni su još neki sumarni isto tako nepotpuni popisi tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća, koji govore samo o ukupnom broju židova ili židovskih obitelji u Hrvatskoj. Međutim zahvaljujući nekim drugim popisima, prvenstveno popisima tolerancijske takse koji se provode u Monarhiji od 1749., a u Hrvatskoj i Slavoniji od 1783. godine možemo s pretpostavkom izvoditi brojčano stanje židova u Virovitičkoj županiji, đakovačkom kotaru i Đakovu. Iako tolerancijski popisi nisu precizni jer ne popisuju sve prisutne židove po županijama ili mjestima te je često broj židova za neko mjesto ukalkuliran u ukupan broj židova u županiji i ponekad ne znamo gdje su točno nastanjeni, ipak su nam ti popisi vrlo važni jer nam pružaju prve vijesti o židovskim obiteljima u Hrvatskoj, a time i u Đakovu.¹² Kada su se točno prvi židovi naselili u Đakovo i Đakovštinu, još uvijek je nepoznato.

O prvim židovskim obiteljima u Virovitičkoj županiji govori popis iz 1795. godine. On navodi židovske obitelji koje su se 1795. nalazile na teritoriju županije, ali ne i gdje su naseljene s izuzetkom samih Našica koje su posebno izdvojene. Na prostoru Virovitičke županije živjele su obitelji:¹³ Michael Krain (4), Salamon Firenbach (2), Michael Singer (6), Isac Krausz (8), Samuel Pfeifer (5), Herschel Poliak (3), Jacob Felner (8), Jacob Grünbaum (5), Moises Gertner (6), Salamon Mautner (6), Jacob Müssel (6), Moises Herschel (1), Joseph Poliak (9), Adam Maszauer (8), Philip Beck (6), David Poliak (2) Bernard Beck (6), Jacob Robenstein (5), Löbl Moises (3), Adam Valter (5), Marchus Fröling (2), Löbl Küß (prezime je ustvari König) (2), Salamon Kirschner (3), Martin Fajz (Fasl) (4) i Jacob Solinger (2). Prema ovome vidi se da je 1795. bilo 25 židovskih obitelji sa 117 članova.¹⁴

Da se broj židova iz godine u godinu povećava u županiji, potvrđuje i dopis Virovitičke županije iz 1798/9. u kojem je popisano u županiji 36 obitelji odnosno 184 židova. U đakovačkom kotaru je prije 1790. živjelo šest obitelji s 37 članova, a nakon 1790. njima su se pridružile još tri obitelji s 14 članova. Prije 1790. u đakovačkom kotaru navode se obitelji: Adam Valter (7), Marcus Frelih (8), Michael Grün (6), Salamon Kirschner (8), Martin Fasl (4), Marcus Engelder (4); a nakon 1790. doseljeni su Salamon Kempner (4), Herschl Khern (5), i Jacob

12 Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, 164.-165.

13 Prezimena židovskih obitelji pisana su u onom obliku kako su navedena u citiranom popisu i u većini slučajeva ne odgovaraju kasnijem obliku prezimena. Autorica teksta odlučila je navoditi prezimena, onako kako su se u tom trenutku pisala, a ne njihov kasniji oblik.

14 Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, C-55, *Departamentum Judaeorum* (dalje MOL, HL, DJ), F1 N116./1795.

Mandl (5).¹⁵ Isto je potvrdio i popis iz 1800. navodeći iste obitelji i isti broj od 51 osobe u đakovačkom kotaru.¹⁶

Sljedeći službeni popis na nivou Monarhije iz 1804./1805., iako samo muškog stanovništva navodi da je u Hrvatskoj živjelo 298 židova, od čega je njih 138 židova živjelo u civilnoj Hrvatskoj, a 160 židova u Slavoniji (Srijemska, Virovitička i Požeška županija i grad Požega). Najviše ih je živjelo u Virovitičkoj županiji (122).¹⁷ Da je taj broj ustvari bio veći govori nam popis tolerancijske takse iz 1808. koji je u Virovitičkoj županiji evidentirao 31 obitelj sa 177 članova. U osječkom kotaru živi šest obitelji s 31 članom, u đakovačkom sedam obitelji s 47 članova i u virovitičkom 18 obitelji s 99 članova. U đakovačkom kotaru prebivalo je 7 obitelji sa ukupno 47 članova. To su: Jacob Valter (15), Salomon Kempner (7), Salomon Krischner (8), Jacob Mandl (4), Jacob Szinger (2), Jacob Bauer (5) i Marcus Frölich (6).¹⁸

Sliku njihove rasprostranjenosti dvadesetih godina 19. stoljeća, pružaju nam dva izvještaja virovitičke županije iz 1818. i 1819. godine. Oni, očito nisu precizni, jer ne spominju sve obitelji u okolnim selima, ali nam donekle omogućavaju pregled većih mjesta u kojima su živjeli židovi. Prema prvom popisu, u Virovitičkoj županiji bilo je tolerirano 14 obitelji s ukupno 121 osobom. Ne navode se židovski stanovnici u đakovačkom kotaru, no to ne znači da ih nema.¹⁹ Drugi popis iz 1819./1820. se nešto razlikuje. Prvo, on donosi podatke za cijelu Virovitičku županiju i njezina tri kotara. Prema njemu u osječkom kotaru prebivaju tri obitelji sa 23 članova, u virovitičkom deset obitelji s 43 članova i u đakovačkom deset obitelji s 75 članova. Sveukupno židovskog stanovništva u županiji je 141, odnosno 23 židovske obitelji. U đakovačkom kotaru (kojeg navode kao našički) stanuje 10 obitelji i to su: obitelj Salamon Kempnera (12 članova), Salamon Krausza (10), Marcusa Singera (4), Israhela Kirschner (4), Leni Bauer (8), Jacob Schlsinger (13), Farkas Fischer (6), Moyses Kirschner (5), Löbl Bauer (6) i Jacob Singer (7).²⁰ Do tridesetih godina, broj židovskih obitelji se već udvostručio na području županije.

U prilog ovome govori popis Virovitičke županije iz 1830./31. koji po prvi puta ubraja i one obitelji koje su tolerirane i one koje nisu, što nam govori da je na tlu županije bilo puno više židova nego li je u popisima za Ugarsko namjesničko

15 MOL, HL, DJ, kut.84./1799., F1 N180./1799.

16 MOL, HL, DJ, F1 N87./1800.

17 *Povijest Hrvata od kraja 15. st. do kraja Prvog svjetskog rata*, Knjiga II., Zagreb, 2005., 216.; Mladen LORKOVIĆ, *Narod i zemlja Hrvata*, zagreb, 1939., pretisak 1996., 76.

18 MOL, HL, DJ, kutija 100./1809. spis F1 N 26./1809.

19 MOL, HL, DJ, spis F1 N130./1818., (1472/1818). MOL, HL, DJ, spis F1 N14./1818., (71/1818).

20 MOL, HL, DJ, spis F1 N 62./1821.

vijeće izvještavano. Prema tom popisu tridesetih godina županiju je nastanjivalo 59 obitelji s više od 278 članova. Kod nekih obitelji se navodi podatak gdje su naseljene, no kod većine ne. Što se tiče Đakova, po prvi puta se navodi da je u njemu naseljen Elias Waisz.²¹ Kada se on točno naselio u Đakovo ne znamo, kao što ni ne znamo da li je stanovao negdje drugdje. Da li je još bilo obitelji koje su naseljavale Đakovo ni to ne znamo. Devetnaest obitelji u županiji nisu imale toleranciju a sve ostale, njih 40 jesu.²² Većina netoleriranih je bila zaposlena kod jedne od toleriranih obitelji: Salamona Krausza ili Salamona Müllera iz našičkog okruga.²³ Tridesetih godina (1832./1833.) u Virovitičkoj županiji, očito samo u đakovačkom kotaru s naglaskom na našički okrug popisano je dvadeset i devet obitelji s ukupno 181 članom, a one su plaćale toleranciju od 8.195 forinti (nisu popisane sve obitelji, na što nam ukazuje raniji popis). U ovom popisu izdvojene su obitelji koje su živjele u Retfali, Našicama, Orahovici, Podgoraču, Zdencima, Feričancima i drugdje.²⁴ Ne iznose se podaci za Đakovo. Godinu kasnije (1834.) u đakovačkom kotaru popisano je 25 obitelji, od toga njih dvanaest živi u našičkom okrugu. Za Đakovo (varoš) je naveden samo Elias Waisz, kao i za Drenje Johannes Fuchs.²⁵

Koliko je židovskih obitelji između tridesetih i četrdesetih godina bilo u Hrvatskoj vidljivo je iz jednog popisa koji je rađen između 1830. -1835. u cijeloj Ugarskoj. Prema njemu u Hrvatskoj je živjelo više od 1.610 židova. U Požeškoj županiji je popisano 225 židova, 352 u Srijemskoj i 321 u Virovitičkoj županiji.²⁶

21 MOL, HL, DJ, F1 N31./1832.

22 MOL, HL, DJ, F1 N31./1832. Bez dozvole naseljavanja bile su obitelji: Löbl Reiczler, Adam Stern, Jakob Fried, Marcus Kuhn, Josip Preisz, Joseph Reich, Iszrael Herlinger, David Pollak, Moyses Vagner, Bernard Cziczler, Jacob Vesizman, Moyses Pichler, Löbl Juhn, Jacob Shlesinger, David Achueperger, Jacob Fischer, Ignatz Heinrich, Abraham Kuhn i Moyses Goldstein). S dozvolom naseljavanja bile su obitelji Herschl Singer iz Sarvaša, Bernard Obersohn iz Retfala, Leopold Tolnauer iz Valpova, Salamon Müller, Kuzman Polak, Moyses Kempner, Adam Kempner, Israel Kirshner (kasnije Kerschner), Moyses Kirshner, Marcus Singer, Jacob Dauer, Salamon Krausz-arendator, Katarina Kempner, Catharina Valter, Kuzman Ferber, Jacob Beram, Löbl Dauer, Joseph Fischer, Misko Polak, Jakov & Joseph Schlesinger, Marucs Spiczler, Adam Massauer, Heinrich Fuchs, Julius Hirscler, Jacobus Neivirth, Salamon Polyak, Bernardus Rotter, Simeon Polyak, Leopold Levy, Moyses Menczer, Ignacz Spiczler, Jacob Bek, Adam Koenig, Joseph Madlein, David Valter, Albert Czilczler, Johann Fuchs, David Obersohn i Leopold Massauer.

23 MOL, HL, DJ, F1 N31./1832.

24 MOL, HL, DJ, F1 N 54./1834.

25 MOL, HL, DJ, F1 N257./1834. Uz Našice u kojima žive Abraham Kohn, Israel Kirschner, Joseph Israel, Catharina Valter, Salamon Müller, Löbl Kornitzer, Adam Massauer, Salamon Krausz, Marcus Singer, Jacob Müller, Kuzman Pollak i Marcus Kohn izdvojeni su još i Donja Motičina u kojoj živi Heinrich Schonfeld; zatim Orahovica u kojoj živi Leopold Bauer, Joseph Siska, Jacob Shlesinger, Moses Spitzer, Löbl Juhn i David Schwarberger; u Feričancima Jacob Baran i u Podgoraču Kuzman Ferber i Moyses Wagner.

Četrdesetih godina 19. stoljeća dolazi do poboljšavanja položaja židova u Ugarskoj jer je Ugarski sabor izglasao novi zakonski članak 29./1840. *De Israelitis* kojim je uz ostale olakšice, kao što je dozvola gradnje tvornica, bavljenje trgovinom i obrtom, držanje židovskih pomoćnika i naučnika, pohađanje slobodnih znanosti i umjetnosti, kupovina nekretnina i zemlje u onim gradovima u kojima je to bilo dozvoljeno i ranije, židovima pružio pravo slobodnog naseljavanja u Hrvatskoj i Slavoniji i to u slobodne kraljevske gradove.²⁷ Proširivanjem prava, zakonskim člankom 29./1840. u Ugarskoj i njezinim pridruženim zemljama, ubrzano je useljavanje židova na ove prostore, što je vidljivo iz porasta ukupnog broja židova u Hrvatskoj i Slavoniji. Popis iz 1839./1840. pokazuje vidljiv porast židovskog stanovništva. Prema njemu u Hrvatskoj je stalno naseljeno 2.100 židova, od toga je u Virovitičkoj županiji bilo naseljeno 472 židova (Fényes u svojim iznosima uvijek pretjeruje).²⁸ I ovaj popis kao i prethodni ne pruža pouzdane podatke jer nam popis iz 1841. daje nešto drugačije brojčane iznose. Prema njemu u Virovitičkoj županiji je 1841. godine stalno naseljeno 90 židovskih obitelji s ukupno 340 duša.²⁹ U Đakovu i okolici su popisani; Heinrich Krausz u Đakovu, Maria Veisz (Weis) u Levanjskoj Varoši, Michael Veisz (Weis) u Slobodnoj Vlasti te Salamon Bauer u Drenju.³⁰ Godine 1843. popisane su na tlu Virovitičke županije 57 obitelji i u njemu su navedene obitelji iz prethodnog popisa: Maria Veisz, Mišku (Michael) Veisz, Heinricha Krausa, no ne i Salamon Bauera.³¹ Drugi popis iz 1843. u Virovitičkoj županiji, popisuje čak 99 židovskih obitelji s 391 članom. I on spominje obitelji Marie Veisz s pet članova, Michaela Veisza s tri člana, Heinricha Krausa s četiri člana. Da li se još koja obitelj doselila u Đakovo, ne možemo sa sigurnošću ustvrditi, međutim možemo pretpostaviti da su to bili Wollneri.³² Do 1840. i slobodnog naseljavanja u gradove, pa s time i u Đakovo, židovi su mogli prebivati samo na ledini ispod biskupskog vrta, koja je kasnije dobila naziv „Čifutana“.³³

26 Erno LASZLO, *Hungarian Jewry: Settlement and Demography 1735-38 to 1910*, *Hungarian Jewish Studies*, New York, 1966., 114.-116.

27 M. GROSS /A. SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 418; Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske- Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850.-1860*, Zagreb, 1985. 362.

28 M. LORKOVIĆ, *Narod i zemlja Hrvata*, 88., prema Elek FÉNYES, *Magyarország statistikája*, Pesten, 1842./184., 47.-52.

29 MOL, HL, DJ, F1 N18./1842.

30 MOL, HL, DJ, F1 N 18./1842.

31 MOL, HL, DJ, F1 N49./, 1843.

32 MOL, HL, DJ, F1 N61./1844.

33 željko LEKŠIĆ, *Sinagoga u Đakovu, Novi Omanut*, br. 36./37., rujan-prosinac 1999., Zagreb, 10. U tekstu je autor naveo da se židovi od 1842. i zakona o slobodnom naseljavanju smiju doseliti u Đakovo, no to nije točan podatak, jer taj zakon je donesen 1840. i omogućio im je slobodno doseljavanje u gradove, dok im je naseljavanje u Slavoniju već omogućeno 1783. godine.

židovi se nakon zakona iz 1840. pokušavaju seliti i u ona mjesta Virovitičke županije u kojima ih do tada nije bilo. Tako se Abraham Wollner, rodom iz Tolnavske županije, grada Bonyhada 1844. odlučio preseliti u Đakovo i tamo otvoriti dućan. Đakovačko vlastelinstvo mu je nastanjenje uskratilo pa se on obratio Ugarskom namjesništvu. Njegova molba proslijeđena je Virovitičkoj županiji kako bi ona naložila đakovačkom vlastelinstvu da spomenutog židova primi u Đakovo. Virovitička je županija na to odgovorila da ona ne može prisiliti đakovačko vlastelinstvo da nekog u primi grad, jer za to nema ovlasti. Ugarsko je namjesništvo obavijestilo đakovačko vlastelinstvo da postupa protivno zakonu 29./1840. i pravo prebivanja podijelilo je Wollneru. Virovitička županija to nije smatrala konačnom odlukom pa se žalila vladaru, ali ni od njega nije dobila pozitivan odgovor, već samo odluku Namjesništva da se spomenuti židov smije naseliti u Đakovu.³⁴ Da se Wollner ipak naselio pokazuje i popis iz 1844. godine koji u Virovitičkoj županiji popisuje 111 obitelji s ukupno 468 osoba. U đakovačkom okrugu je popisano 15 obitelji s 92 člana: Alexander Gutmann (4), Joseph Gutmann (3), Moricz Czvibach (3), Herman Nassicz (3), Salamon Furmann (5), Henrich Krausz (4), Adolf Volner (8), Julius Landor (5), David Reichmann (5), Herschl Polyak (7), Elias Vashler (8), Salamon Velisch (7), Misko Veisz (3), Mario Veisz (5) i Jacob Justich (2).³⁵

Godinu kasnije (1845.) smanjio se broj židovskih obitelji u županiji na 107, ali se povećao ukupan broj židovskih osoba te ih je sada 474 i dalje je najviše obitelji u našičkom okrugu i to 41 obitelj s 180 članova. U đakovačkom okrugu je popisano 17 obitelji s 107 članova: Salamon Hahn (11), Salomon Velish (8), Heinrich Krausz (6), Moricz Cvibach (4), Alexander Guttman (6), Joseph Guttman (6), Salamon Fuhrman (5), Aron Blum (4), Wolf Volner (11), Simon Landor (4), David Reichsmann (5), Catharina Veisz (11), Joseph Fuks (3), Jacob Trechsler (Drechsler) (6), Michael Veisz (4), Jacob Engler (9) i Anton Spiczcer (4). Nije navedeno gdje su to točno u kotaru ove obitelji stanovale.³⁶

Prije same revolucije židovi su još popisani u Virovitičkoj županiji 1846. u godini otkupa tolerancijske takse.³⁷ Sada ih je bilo 102 obitelji s ukupno 501 osobom. Iako se iz godine u godinu broj obitelji smanjivao ukupan broj židovskog stanovništva se povećavao. U đakovačkom okrugu je popisano 20 obitelji s 115 članova: Heinrich Krausz (6), Jacob Shlesinger (4), Aron Blumm (4), Moricz Cvibac (3), Adolf Volner (10), Alexander Guttman (7), Simon Landor (4), David Reichmann (5), Joseph Fuks (3), Jacob Trexler (Drechsler) (6),

34 *Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske*, 60.-27. srpnja 1844.

35 MOL, HL, DJ, spis F1 N25./1845.

36 MOL, HL, DJ, F1 N13./1846.

Michael Vaisz (4), Jacob Engler (7), Anton Spitzer (4), Salamon Hahn (9), Salamon Valish (7), Herman Blau (3), Elias Vahsler (8), Hershl Polyak (9), Marcus Krausz (5) i Jeremias Krausz (7). U odnosu na popis godinu ranije, povećao se broj židovskih obitelji za tri, broj članova za osam. Neke su nove obitelji, a neke su stare.³⁸

Napredovanje prema emancipaciji zaustavila je revolucija koja je s jedne strane donijela židovima napredak, međutim s druge strane židovi su ostali u onom položaju u kojem su bili ranije. Za vrijeme 1848./1849. židovi su u Virovitičkoj županiji uglavnom živjeli u Osijeku i u većim mjestima: Našicama, Đakovu i Virovitici.³⁹ Njihova uloga u samoj revoluciji u Hrvatskoj je neprimjetna, u odnosu na ulogu židova u susjednoj Mađarskoj. Iako je jedan manji dio osječkih židova proglašen mađarskim simpatizerima jer su izražavali simpatije prema mađarskoj revoluciji, pa se prema tome i priklanjali mađaronima, većina židova je u Virovitičkoj županiji, pa tako i u Đakovu ostala neutralna.⁴⁰ Zanimljiv je jedan popis iz tog vremena. Na području đakovačkog kotara 1849. i 1850. sakupljali su se novčani dobrovoljni prilozi za ustanovljenje zavoda Jelačić bana za nemoćne vojnike. Iz popisa tih prinosa, koje su bilježnici podnašali sucu đakovačkog kotara saznaje se koje su židovske obitelji na području đakovačkog kotara živjele. U Đakovu su 1850. nastanjene obitelji trgovca Adolf-a Wolnera, Adolfa Bauera, Salamona Weisa i Heinrich Krausa. U Gašincima su 1849./1850. stanovali Jakob Fuks, Mika Kerscher i krojač Leopold

37 Slavko GAVRILOVIĆ, *Jevreji u Sremu u XVIII. i prvoj polovini XIX.veka*, knjiga 14., SANU, Beograd, 1989., 42.-43.; HDA- *Srijemska županija*, a.c. 1349/1846; 2731/1846.; Gavro SCHWARZ, Prilozi k povijesti židova u Hrvatskoj Tolerancijalna taksa u zagrebačkoj županiji, *Vjesnik Kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arhiva*, IV., Zagreb, 1902., 192.; Béla BERNSTEIN, Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn, *Gedenkbuch zur Erinnerung an David Kaufmann*, herausgegeben von Dr. M. Brann und Dr. F. Rosenthal, Breslau, 1900., 627. Tih godina se počelo raspravljati na Ugarskom saboru i o ukinuću tolerancijske takse. Vlada je na kraju pristao ukinuti toleranciju pod uvjetom da sve ugarske židovske općine uplate nastale zaostatke u iznosu od dva i pol milijuna forinti. Nakon pregovora s izaslanicima židovskih općina taj iznos je smanjen na 1.200.000 forinti (platežno u roku od pet godina). Nedugo zatim je vladar 24. lipnja 1846. u potpunosti ukinuo tolerancijsku taksu za cijelo područje Ugarske. U otkup su uz ugarske bile uključene židovske zajednice iz hrvatskih i slavonskih županija i proporcionalno svojem udjelu u stanovništvu različito sudjelovale. Đakovačka židovska zajednica koja je ubrojena u virovitičku s Osijekom je platila 5.205,45 forinti. Ostale židovske zajednice po županija sudjelovale su ovako: zagrebačka židovska zajednica platila je 8.105,10 forinti, križevačka 2.713,20 forinti, požeška 1.085,20 forinti, srijemska 719,35 forinti i varaždinska 24.301,45 forinti.

38 MOL, HL, DJ, F1 N16./1847.

39 Ivan BALTA, *Virovitička županija i grad Osijek u zbivanjima 1848. i 1849. godine*, Osijek, 1997., 32.; Stjepan SRŠAN, *Osijek 1848./1849., Zbornik radova Hrvatska 1848. i 1849.*, Zagreb, 2001., 239.

40 Filip POTREBICA, *Virovitička i požeška županija u zbivanjima 1848.-1849., s posebnim osvrtom na našički kotar*, *Našički zbornik*, 1., Ogranak Matice Hrvatske, Našice, 1994., 48.; Ivan BALTA, *Slavonija i Srijem 1848.i 1849. godine hrvatsko-mađarski odnosi*, Vinkovci, 2000., 41.; *Novine dalmatinsko-horvatsko-slavonske*, br. 138.- 12. rujna 1849., 479.

Kohn (star 19 godina). U Bračevcima su stanovali trgovci Ignac Vegner i Schwartz Mayer, u Levanskoj Varoši Jakob Weis i Jozo Fucks i u Semeljcima Ilija Wahsler i Neli Vaksler.⁴¹

Slomom revolucije, najveće promjene u Monarhiji dogodile su se na političkom i sudbenom planu, a Hrvatska ih je dočekala nejedinstvena i rascjepkana. Sve promjene i novi zakoni izdani pedesetih godina 19. stoljeća za krunovine unutar Monarhije odrazili su se i na židove u Hrvatskoj i Slavoniji.⁴² Tih pedesetih godina 19. stoljeća je s obzirom na ekonomsku modernizaciju uslijedio znatniji val imigracije židova u Slavoniju i njezine gradove i to prije svega iz zapadne Ugarske koja je tada imala razvijenu trgovinu.⁴³ O ovom povećanju židovskog stanovništva govori nam i prvi opći popis stanovništva, koji je sastavljen 1850./1851. godine.⁴⁴ U taj popis Hrvatska je ušla teritorijalno izmijenjena. Radi političkog upravljanja Hrvatska i Slavonija podijeljene su na šest županija: zagrebačku, varaždinsku, križevačku, riječku, osječku i požešku.⁴⁵ Virovitička županija se transformirala i postala je dio Osječke županije kako se počela i nazivati, te je bila podijeljena na četiri kotara: Osijek, Viroviticu, Đakovo i Vukovar. Nova organizacija nije odmah stupila u život, već je trebalo proći tri godine, da bi se počela primjenjivati, a i onda je stupila u nešto izmijenjenom obliku jer više nije bilo šest županija već pet (zagrebačka, varaždinska, riječka, osječka i požeška), s time da je područje osječke županije sada podijeljeno na šest kotara: grad Osijek, te kotareve: osječki, valpovački, donjomiholjački, našički, vukovarski i đakovački.⁴⁶ Ova organizacija postojala je sve do godine 1861., kada je ponovno nastupila promjena.⁴⁷

41 Mato HORVAT, (rukopis) *Građa za kulturnu prošlost Đakova koja se odnosi na đakovačke židove i one iz Vrpolja*, Vrpolje, 1981. Zahvaljujem kolegı Branku Ostajmer koji me upozorio i dostavio navedeni rukopis.

42 M. GROSS, *Počeci moderne Hrvatske*, 361.

43 M. GROSS/ A. SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 420.

44 *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 271.-25. studenog 1850.;

45 Agneza SZABO, Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850.-1880., *Historijski zbornik*, XL., Zagreb, 1987., 168.-169.; *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 145.-26. lipanj 1850.

46 *Zemaljsko-vladin list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju godine 1854.*, razdjel prvi, godina 1854., Zagreb, 1854., broj 139., 273.-276.; *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 133.-12. lipnja 1854., 1.; U kotar Đakovo spadala su mjesta: Beketinci, Bračevci, Breznica, Budrovci, Čenkovo, Đakovo (trgovište), Dragotin, Drenje, Đurdanci, Forkuševci, Gašinci, Hrkanovci, Ivanovci, Kešinci, Kondrić, Koritna, Lapovci, Majar, Mrzović, Musić (Ratkovdol), Nabrđe, Pauče, Perkovci, Piškorevci, Podgorje, Potnjani (Paljevina), Preslatinci, Pridvorje, Punitovci, Satnica Đakovačka, Selce, Semeljci, Široko Polje, Slatinik, Slobodna Vlast, Svetoblažje, Trnava, Tomašanci, Levajska Varoš, Vrbica, Viškovci, Vučevci, Vuka.

47 Dragutin PAVLIČEVIĆ, županije u Hrvatskoj i Slavoniji u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881., *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1996., 79.-80.; Milan SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga I., 1899., 13.-21.; M. LANDEKA, Dvjestopedeset godina Virovitičke županije (1745.-1995.), 50.

Koliko su sve te promjene od 1848. do 1850. koje su nastupile nakon revolucije utjecale na židove u Hrvatskoj pokazuju nam i prvi moderni popisi stanovništva. Prvi opći popis stanovništva, koji je istovremeno obavljen u građanskoj i vojničkoj Hrvatskoj, kao i u Dalmaciji, sastavljen je 1850./1851. godine.⁴⁸ Židovi su popisani u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji u šest županija: Zagrebačkoj, Varaždinskoj, Križevačkoj, Riječkoj, Osječkoj i Požeškoj.⁴⁹ Prema teritorijalnom opsegu civilna Hrvatska i Slavonija 1850./1851. imale su ukupno 868.456 stanovnika, a od toga broja 3.841 je bilo židova.⁵⁰ Najviše židova je nastanjeno u osječkoj županiji i to 1.358 židova, od kojih je 476 nastanjenih u osječkom kotaru, 313 u đakovačkom, 297 u vukovarskom i 272 virovitičkom kotaru.⁵¹ Budući da nema ranijih sumarnih popisa, vrlo je teško praviti usporedbe s ranijim broječanim stanjem i dobiti pravu sliku o broju novouseljenih židova u Kraljevini Hrvatsku i Slavoniju.⁵² Kako popis pučanstva iz 1850./1851. godine nije zadovoljio, carskim patentom od 23. ožujka 1857. naređen je novi popis cijele Monarhije za 31. listopada 1857. godine. Tu je Hrvatska popisana u istom teritorijalnom opsegu kao i iz prethodnog popisa, s time da je podijeljena na civilni i vojni dio i znatno su izmijenjene unutrašnje administrativne granice pojedinih županija (sada ih je pet: Zagrebačka, Varaždinska, Riječka, Osječka i Požeška).⁵³

Broj stanovnika, kao i broj židova, za 1857. godinu razlikuju se od autora do autora. Međutim u službenim *Narodnim novinama* i državnim statističkim izvještajima *Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der zählung vom 31. October 1857.*⁵⁴ naveden je podatak da je u Hrvatskoj i Slavoniji 1857. živjelo 5.132 židova (*Izraelita*).⁵⁵ Najveće židovske skupine prema statističkim izvorima registrirane su u Osječkoj županiji

48 *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 271.-25. studenog 1850.

49 A. SZABO, Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850.-1880., 168.-169.

50 *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br. 299.-31. prosinac 1851.; Agneza SZABO, židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910., *Naše teme*, 33 (7.-8.), Zagreb, 1989., 2128.-2138. Autorica u svojem članku iznosi da je 1850./1851. u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji bilo 3.914 židova, no smatram da je to tiskarska pogreška.

51 *Carsko-kraljevske službene Narodne novine*, br.16.-21. siječnja 1852.

52 Iako postoje neki raniji popisi židova u Monarhiji, kao što je već ranije naveden popis iz 1830.-1835. prema kojem je u Hrvatskoj nastanjeno 1.610 židova, zatim postoje procjene mađarskog demografa Eleka Fényesa iz 1839./1840. prema kojem je u Hrvatskoj 2.100 židova, (u virovitičkoj županiji 472) svi su oni vrlo nepouzdati i neprecizni, pa se njihovi navodi moraju uzimati sa rezervom.

53 A. SZABO, Demografska struktura stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije u razdoblju 1850.-1880., 169.-170.

54 *Statistische übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der zählung vom 31. October 1857.*, herausgegeben vom K.K. Ministerium des innern, Wien, 1859., 120.

55 *Carsko kraljevske službene Narodne novine*, br. 55.-7. ožujka 1860; br. 210.-13. rujna 1860.

(1.784) i to u kotaru Vukovar (403), kotaru Đakovo (298), kotaru Našicama (253), kotaru Valpovo (106), kotaru Miholjac (96), gradu Osijeku (459) i okolici Osijeka (169).⁵⁶ Iz ovog je vidljivo da je u kotaru Đakovo 1857. godine živjelo 298 židova, no ne znamo koliko ih je bilo nastanjeno u samom Đakovu. M. Švob navodi da je u Hrvatskoj nastanjeno 5.227., odnosno broj židova koji se navodi u *Miestopisnom riečniku* Vinka Sabljara.⁵⁷ Prema autoričnim navodima u kotaru Đakovo je popisano 279 židova na jednom mjestu a na drugom mjestu ih je navedeno 244, a u samom Đakovu 47,⁵⁸ dok je u *Miestopisnom riečniku* popisano 275 židova.⁵⁹ Do ove razlike u broju židova kod M. Švob za kotar Đakovo u odnosu na službena izvješća dolazi iz razloga što se M. Švob oslanja na sekundarni izvor *Miestopisni riečnik* Vinka Sabljara iz 1866.,⁶⁰ a ne na postojeće statističke izvore, pa je njezina slika brojčanosti židova po selima stanje nakon 1861., a ne iz 1857. godine. Ujedno je u međuvremenu, 1861. došlo i do političke promjene te se Osječka županija preimenovala u Virovitičku i dobila je neke nove kotareve koje ranije nije imala (sada se sastoji od đakovačkog kotara, donjomiholjačkog, našičkog, osječskog, valpovačkog, vitovitičkog i voćinskog) i promijenile su se granice unutar kotara. Isto tako, Švob nije ubrojila sva mjesta đakovačkog kotara koje popisuje Sabljara te se zbog toga njezin broj židova u đakovačkom kotaru razlikuje od Sabljara kojeg koristi.⁶¹

56 M. GROSS, *Počeci moderne Hrvatske*, 46.-47.; *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie zusammengestellt von der Direktion der administrativen Statistik im K.K. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten*, Neue Folge, III., Wien, 1858.; Melita ŠVOB, *Naseljavanje židova u Slavoniju (prema popisima stanovništva od 1857. do 1991. i drugim dokumentima)*, *Migracije u Hrvatskoj-regionalni pristup*, urednik Ivan Lajić, Zagreb, 1998., 171.- 178.

57 Melita ŠVOB, *židovi u Hrvatskoj*, I., Zagreb, 2004., 42. Vinko SABLJAR, *Miestopisni riečnik kraljevinah Dalmacije, Hérvatske i Slavonije*, Zagreb, 1866., V.-XI., 137.; 325

58 M. ŠVOB, *židovi u Hrvatskoj*, I., 51.; M. ŠVOB, *Naseljavanje židova u Slavoniju*, 179.

59 V. SABLJAR, *Miestopisni riečnik*, 272. Kod V. Sabljara oni su smješteni u kotaru Đakovo: Beketinci 13, Bračevci 6, Budrovci 8, Đakovo 47, Drenje 4, Forkuševci 4, Gašinci 17, Đurđanci 8, Gorjani (Gara) 13, Hrkanovci 3, Ivanovci 5, Kešinci 7, Kondrić 3, Koritna 7, Kućanci 5, Lapovci 3, Levanska Varoš 7, Veliko Nabrđe 5, Piškorevci 15, Potnjani (Paljevina) 5, Preslatinci 4, Pridvorje 3, Punitovci 5, Satnica Đakovačka 4, Semeljci 6, Slatinik 3, Slobodna Vlast 5, Široko polje 9, Tomašanci 8, Vrbica 12, Viškovci 9, Vučevci 7.

60 V. SABLJAR, *Miestopisni riečnik*, V.-XI. Vinko Sabljara u predgovoru svoje knjige piše da je svoje djelo radio od studenog 1856. do jeseni 1864., te ga je zbog velikih promjena u političkom pogledu, koje su se 1861. godine dogodile morao posve na novo prerađati. Kao izvor poslužile su mu statističke tabele, matične knjige i drugi izvori koje je prikupljao od svećenika. U opaski navodi da se njegovi podaci ipak razlikuju od stvarnog stanja stanovništva 1857., i da održavaju broj stanovništva proveden iza 1861. godine.

61 M. ŠVOB, *Naseljavanje židova u Slavoniju*, 180. U kotar Đakovo Melita Švob nije ubrojila mjesta: Beketinci s 13 židova, Kondrić s 3, Koritna s 7, Preslatinci s 4, Pridvorje s 3, Slatinik s 3 i Vrbicu s 12 židova, ali je dodala mjesta Hrastin sa 7 koji se nalazi u osječkom kotaru i Gat s 6 židova koji se nalazi u valpovačkom kotaru. Kod Drenja je napisala da je nastanjeno 5 židova, a u popisu ih je četiri, i kod Velikog Nabrđa ih je napisala 15, a u popisu ih je 5.

Šezdesetih godina 19. stoljeća načinjen je prvi korak prema emancipaciji jer su na početku 1860. izdane za židove Monarhije tri važne carske naredbe od kojih je jedna omogućavala stjecanje vlasništva svakovrsnih nekretnina.⁶² Ubrzo je uslijedilo i zakonsko proglašenje emancipacije prvo u Austriji i Ugarskoj (1867.), a onda i u Hrvatskoj (1873.).⁶³

Kada govorimo o broju židovskog stanovništva u ovom razdoblju opet valja uzeti u obzir i nove teritorijalne promjene civilne Hrvatske i Slavonije koje su nastale nakon 1861. godine. Umjesto dotadašnjih pet županija ponovno je uspostavljeno sedam županija: Zagrebačka, Križevačka, Varaždinska i Riječka u Hrvatskoj, zatim Požeška, Virovitička i Srijemska u Slavoniji sa svojim granicama od 1. siječnja 1848. godine.⁶⁴ Osječka županija se ponovno nazivala Virovitičkom iako joj je sjedište bilo u Osijeku te je imala okružja (proces): Đakovo, Donji Miholjac, Našice, Osijek, Valpovo, Virovitica i Voćin.⁶⁵ Na prostoru Virovitičke županije, ako uzmemo podatke iz Sabljarova *Miestopisnog riečnika* između 1861. i 1866. živjelo je oko 1.230 židova koji su imali 7 molitvenih domova (*Bethaus*) u Đakovu, Donjem Miholjcu, Našicama, Podgoraču, Slatini, Virovitici i Osijeku.⁶⁶

Sljedeći popis pučanstva proveden je nakon austrougarske i hrvatsko-ugarske Nagodbe i raspisan je za 31. prosinca 1869. godine. Započet je u civilnoj i vojničkoj Hrvatskoj dana 3. siječnja 1870. te je istog tog mjeseca i dovršen. Prije nego li je započeo popis 1870. provedeno je novo ustrojstvo upravnih oblasti, odnosno županija u kojem je potvrđeno ranijih sedam županija.⁶⁷ Virovitička se županija kao i u prethodnom popisu administrativno

62 *Narodne novine*, br. 14.-18. siječnja 1860.; *Sbornik zakonak i naredabah valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, 1863., sv. I. Zagreb, 1881., 28., 59.; S. BRESZTYENSZKY, *Izraeličani*, 8.; *Sbornik zakonak i naredabah*, 1863., sv. I., 59., br. 36. Prva od 6. siječnja osposobljava židove da mogu biti svjedoci pri oporukama kršćana, druga od 14. siječnja (objavljena 10. siječnja) ukida staru odredbu iz §.29./1840. (zabrane naseljavanja židova u rudarskim mjestima) i treća od 18. veljače 1860. koja podjeljuje židovima pravnu sposobnost da mogu stjecati vlasništvo svakovrsnih nepokretnih dobara, nekretnina i da mogu postati vlasnicima zemljišta ako ga obrađuju u vlastitoj režiji, ali ne uživaju s tim pravo patronata niti pravo predlaganja učitelja. Uz ove, 13. siječnja 1860. objavljena je i odredba koja ukida ranije zakone po kojima su židovi bili isključeni iz nekih obrta, posebno ljekarstva, zatim krčmarenja, pivarstva i mlinarenja.

63 Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, 367.-381.

64 D. PAVLIČEVIĆ, županije u Hrvatskoj i Slavoniji, 83.; *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju*, od god. 1863., Zagreb, 1881., sv. I., komad X., 277.-280.

65 D. PAVLIČEVIĆ, županije u Hrvatskoj i Slavoniji, 82.- 83.; V. SABLJAR, *Miestopisni riečnik*, 463.; M. SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu*, 21.

66 V. SABLJAR, *Miestopisni riečnik*, 463.-464.

67 M. SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu*, 27. D. PAVLIČEVIĆ, županije u Hrvatskoj i Slavoniji, 87.; *Sbornik zakona i naredaba od godine 1871.*, komad IV, broj. 5, 29. prosinca 1870.

sastojala od 7 okruga (osječki, valpovački, virovitički, donjomiholjački, našički, voćinski i đakovački), uz koje je posebno mjesto zauzimao slobodni kraljevski grad Osijek.⁶⁸ Niti za ovaj popis nam autori u svojim djelima ne pružaju identične podatke. Negdje se navodi da je 1869./1870. evidentirano 8.690 ili 0,76% židova od kojih je u 3.483 ili 0,46% živjelo u Hrvatskoj, a 5.207 židova ili 1,37% Slavoniji. U Slavoniji po županijama bili su raspoređeni: Požeška 599 ili 0,82%, Virovitička 2.113 ili 1,32%, i Srijemska 1.258 ili 1,04%. Budući da je u međuvremenu došlo do razvojačenja varaždinske Krajine i đurđevačka i križevačka pukovnija pripojene su Provincijalu, u ispravljenom popisu stanovništva iz kraja 1871. židova je bilo 8.672 ili 0,76% prema ostalim stanovnicima.⁶⁹ Kod M. Zoričića navedeno je da je 1869. u Hrvatskoj bilo 9.876 židova.⁷⁰ U popisu Ugarskog statističkog zavoda navodi se da je 1869./1870. bilo 8.551 židova ili 1,00% prema ostalim stanovnicima, plus dodatak od 69 osoba (2 + 67), pa je sveukupno židova u Hrvatskoj 8.620.⁷¹ Ovu brojku potvrđuju i J. Martinčić i D. Vitek u svojoj analizi popisa 1869. samo Virovitičke županije, u kojoj živi tada 3.229 židova. Prema njihovoj analizi sveukupno židova u odnosu na ostalo stanovništvo u Virovitičkoj županiji je bilo 1,74 %. Oni su bili naseljeni ovako: Osječko okružje 253, Virovitica 480, Valpovo 254, Voćin 212, Donji Miholjac 171, Našice 361 i Osijek grad 1.027. U đakovačkom okrugu od 29.000 stanovnika 471 su bili židovi,⁷² a u samom Đakovu bilo ih je oko 180.⁷³

U vrijeme banovanja Ivana Mažuranića (1873.-1880.), godine 1874. godine dolazi do pete organizacije političke uprave, a godinu kasnije (1875.) zaokružene su županije i razdijeljene su na upravna područja, odnosno veliki broj kotareva zamijenjen je manjim brojem podžupanija (20).⁷⁴ Područje kraljevine Hrvatske i

68 Julijo MARTINČIĆ, Darko VITEK, Demografska slika Virovitičke županije 1869., *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, sv. 23., Osijek, 2007., 187.-200.

69 M. GROSS/A. SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 40.-41.; A. SZABO, židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910., 2130.

70 Milovan ZORIČIĆ, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1883., 70.; Milovan ZORIČIĆ, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885., 13.; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Hrvatskoj i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914., 47.

71 *A magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott Népszámlálás eredményei a Hasznos házi állatok*, Az Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal, Pest, 1871./ *Ergebnisse der in den Ländern der ungarischen Krone am anfang des Jahres 1870. vollzogenen Volkszählung sammt nachweisung der nutzbaren Haushiere*, König. Ungarische Statistische Bureau, Pest, 1871., 51., 66.-67.

72 J. MARTINČIĆ, D. VITEK, Demografska slika Virovitičke županije 1869., 195.-196.

73 ž. LEKŠIĆ, Sinagoga u Đakovu, 10.

74 Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, Zagreb, 2009., 124.-125. *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju od godine 1874.*, Zagreb, 1875., 425.-433. komad XXIII., br. 52.; *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju za 1875.*, Zagreb, 1876., 31.-40. komad V., br. 7., komad XXXVII br. 85.

Slavonije dijelilo se sada na osam županija (Zagrebačka, Riječka, Varaždinska, Križevačka, Bjelovarska, Požeška, Virovitička i Srijemska). Virovitička županija je razdijeljena i dijeli se na tri podžupanije sa sjedištem u Osijeku, Đakovu i Virovitici i grad Osijek. Podžupanija Đakovo se dijelila na političke općine: Orahovica, Feričanci, Našice, Drenje, Levajska Varoš, kotar Đakovo, trgovište Đakovo, Vuka i Semeljci.⁷⁵ Prema popisu iz 1880. godine u Hrvatskoj je bilo 13.488 židova, odnosno 0,71% u odnosu na ostalo stanovništvo.⁷⁶ U Virovitičkoj županiji je nastanjeno 3.721 židova (spadaju kotarevi Đakovo, Donji Miholjac, Našice, Osijek, Slatina i Virovitica) a u đakovačkoj podžupaniji 930.⁷⁷ U đakovačkom upravnom kotaru (Đakovo, Drenje, Levajska Varoš, Semeljci, Vrpolje i Vuka) od 30.796 stanovnika bilo je nastanjeno 581 židova (286 muških i 296 žena) ili 1,89%.⁷⁸ U samom Đakovu stanuje 332 židova, u Drenju 76, u Levanskoj Varoši 58, Vrpolju 7 i Vuki 54.⁷⁹

Između ovog popisa i sljedećeg izvršena je još jedna reorganizacija političke uprave 1886. kada su posljednji put reorganizirane županije, pa ih je sada osam (Ličko-krbavska, Modruško-riječka, Zagrebačka, Varaždinska, Bjelovarsko-križevačka, Požeška, Virovitička i Srijemska).⁸⁰

75 M. ZORIČIĆ, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880., 75.*; *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju za 1875.*, 38.

76 B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, 135.; M. ZORIČIĆ, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880., 70.* M. ZORIČIĆ, *Statističke crtice o Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1885., 13.

77 M. ZORIČIĆ, *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880.*, drugi dio knjige *Ergebnisse der Volks- und Viehzählung nach dem Stande vom 31. December 1880.*, 29.; *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i reperetorij mjesta*, izdala kr. Hrvatsko-slavonsko-dalmatinska vlada a sastavio kr. Statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1889., 16.-17.

78 *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I., 1905., Zagreb, 1913., 26.; Branko OSTAJMER, *Saborski izbori u Đakovu i Đakovštini 1884. godine*, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 6., Đakovo, 2003. 84.-85.; *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i reperetorij mjesta*, 16.-17.

79 *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije i reperetorij mjesta*, 16.-17.; 131.-133. Detaljnija analiza po mjestima pruža ovakvu sliku u općini Đakovo oni su bili raspoređeni ovako: u Budrovcima 13, Đakovo 293, Dragotin 4, Piškorevci 8, Satnica 8, Selci 6. U općini Drenje: Bračevci 4, Drenje 14, Gašinci 12, Podgorje-Borovik 5, Potnjani 5, Preslatinci 11, Preslatinci-Kučanci 3, Pridvorje 9, Slatinik 13. U općini Levajska Varoš stanovali su u Lapovcima 8, Levajska Varoš 9, Majar 9, Veliko Nabrđe 9, Paučje 6, Slobodna Vlast 2 i Trnava 11. U općini Semeljci raspoređeni su ovako: Forkuševci 5, Đurdanci 7, Kešinci-Štetnerovac 6, Koritna 2, Mrzović 7, Semeljci 21, Vrbica 8, Vučevci 2. U općini Vrpolje: Strizivojna 1 i Vrpolje 6. i u općini Vuka u Gorjanu 23, Ivanovci 4, Punitovci 5, Široko polje 6, Tomašanci 5, Viškovci 4 i Vuka 7.

80 B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo Banske Hrvatske*, 160.; *Sbornik zakonah i naredabah valjanih za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, godina 1886.*, Zagreb, 1887., komad III., br. 8., Zakon od 5. veljače 1886. ob ustroju županijah i uredjenju uprave u županijah i kotari, 17.-19. županija virovitička sa sjedištem u Osijeku i sa gradovima Osijek i Brod. Ovoj županiji pripadaju podžupanije: virovitička, osječka, đakovačka i kotar garčinski brodskog okruga.

Godine 1890. u Hrvatskoj i Slavoniji već živi 17.261 židova ili 1,65% u odnosu na ostalo stanovništvo.⁸¹ Od toga 4,55% živi u gradovima, a 0,79% u županijama.⁸² Virovitičkoj županiji (spadaju kotarevi: đakovački, donjomiholjački, našički, slatinski, virovitički, osječki i grad Osijek) i sveukupno na području županije živi 4.465 židova.⁸³ Podijeljeno je to ovako bez Osijeka u županiji živi 1890. godine 2.880 židova, dok židovska općina u Osijeku broji 1.585 članova (761 muških i 824 žena) i najveća je židovska općina u Hrvatskoj i Slavoniji.⁸⁴ Godine 1890. u kotaru Đakovo živi već 668 židova (325 muških i 343 ženskih).⁸⁵ Kotar Đakovo je podijeljen na općine Đakovo u kojoj živi 373 židova, Drenje sa 65 židova, Levanska Varoš 47, Semeljci 66, Vrpolje 23, općina Vuka u Širokom Polju 94. U gradu Đakovu ih je već 335 židova.⁸⁶

Deset godina kasnije 1900. u Hrvatskoj stanuje već 20.032 židova,⁸⁷ ili prema službenom popisu 20.216.⁸⁸ Prema statističkom godišnjaku u Virovitičkoj županiji 1900. živi 2.972 ili 2.974 židova (1463 muških i 1.509 žena) bez Osijeka (kotar đakovački 627, Donji Mihaljac 218, Našice 599, Osijek 460, Virovitica 545), a u gradu Osijeku 2.027 (992 muških i 1.035 žena), no u drugim tablicama se navodi da ih je 2.070.⁸⁹ Brojke se kod većine autora neznatno razlikuju zbog

81 *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije- Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, Kr. Statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1892., 146.; M. ŠVOB, *Naseljavanje židova u Slavoniju*, 182.; A. SZABO, *židovi u Hrvatskoj i Slavoniji 1851.-1910.*, 2136.; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I., 1905., 30.

82 Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860.-1918.*, *Radovi*, 31., Zagreb, 1998., 48.-49.

83 *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije - Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, 130.

84 150-godišnjica židovske općine Osijek, *Ha-kol*, 61.-62., listopad 1999.; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I., 1905., 30.

85 *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I., 1905., 30.; *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije- Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, 118.-120.

86 *Političko i sudbeno razdijeljenje Kraljevina Hrvatske i Slavonije- Repertorij mjesta po posljednjih popisa godine 1890.*, 118.-120. židovi su po mjestima raspoređeni ovako: u općini Đakovo živi 373 židova a raspoređeni su Budrovcima 12, Đakovo 335, Dragotin 3, Piškorevcima 10, Satnica 5, Selci 8. U općini Drenje ih je 65, a raspoređeni su ovako: Bračevci 3, Drenje 14, Gašinci 8, Podgorje 8, Bučje 7, Potnjani-Paljevina 3, Potnjani 8, Preslatinci-Kučanci 4, Preslatinci 3, Pridvorje 11, Slatinik 4. U općini Levanjska Varoš 47 a raspoređeni su: Levanska Varoš 10, Majar 11, Veliko Nabrđe 3, Slobodna Vlast 2, Đakovačka Trnava 21. U općini Semeljci 66, a po mjestima Forkuševci 7, Đurdanci 6, Kešinci 4, Koritna 8, Mrzović 16, Semeljci 19, Vrbica 4, Vučevci 2. U općini Vrpolje 23, a raspoređeni su: Čajkovci 5, Vrpolje 18. U općini Vuka 94, a raspoređeni su: Beketinci 3, Gorjani 24, Ivanovci 4, Krndija 15, Punitovci 14, Široko Polje 10, Tomašanci 6, Viškovci 11 i Vuka 7.

87 *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I., 1905., 34. M. ŠVOB, *Naseljavanje židova u Slavoniju*, 184., 191; M. Švob na jednoj stranici navodi 20.394, na drugoj 20.216 židova.

88 *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatsko i Slavoniji*, sastavio Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914., 354.

89 *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I., 1905., 34.; 46.

različitih izvora koje su koristili. U kotaru Đakovo prema popisu 1900. nastanjeno je 627 židova (302 muških i 325 ženskih).⁹⁰ Oni su bili raspoređeni ovako: Bračevci 15, općina Đakovo 337, Drenje 21, Gašinci 9, Gorjani 36, Levajska Varoš 14, Piškorevci 19, Punitovci 19, Selci 8, Semeljci 50, Đakovačka Trnava 20, Viškovci 14, Vrbica 20, Vrpolje 24, Vuka 21. U samom Đakovu nastanjeno je 332 židova.⁹¹

Nekoliko godina prije izbijanja Prvog svjetskog rata, 1910. u Hrvatskoj je već živjelo 21.013 židova ili 0,8%, od čega u Virovitičkoj županiji bez Osijeka 2.859 (a u Osijeku 2.340).⁹² U kotaru Đakovo je nastanjeno 579 židova koji su raspoređeni ovako: u općini Bračevci 7, Budrovcima 12, Selcima 4, općini Đakovo 400, Drenju 11, Gašincima 14, Gorjanima 16, Levajskoj Varoši 27, Piškorevcima 0, Punitovcima 17, Semeljcima 15, Strizvojni 4, Trnavi 20, Viškovi 9,⁹³ Vrbica 6, Vrpolju 9 i Vuka 6. U samom Đakovu nastanjeno je 396 židova.⁹⁴

90 Isto,34.

91 M. ŠVOB, Naseljavanje židova u Slavoniju 185.-186.; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Kraljevinama Hrvatsko i Slavoniji*, 354., 292.-297. Detaljnija analiza mjesta pokazuje naseljenost židova u kotaru Đakovo ovako. U općini Bračevci (15) naseljeni su Bračevci 6, Bučje 1, Podgorje 5, Potnjani 3. U općini Đakovo (337) su naseljeni u samom Đakovu 332, te Satnici Đakovačkoj 5. U općini Drenje (21) a raspoređeni su: Drenje 3, Kućanci 3, Preslatinci 1, Pridvorje 7, Slatinik 7. U općini Gašinci (9) a raspoređeni su: u Gašincima 7, i Veliko Nabrđe 2. U općini Gorjani (36) a raspoređeni su: Gorjani 33, Tomašanci 3. U općini Levajska Varoš (14) a raspoređeni su Levajska Varoš 3, Kranjski dol 6, Slobodna Vlast 5. U općini Piškorevci (19) a raspoređeni su: Budrovci 12, Piškorevci 7. U općini Punitovci (19) a raspoređeni su: Krndija 8 i Punitovci 11. U općini Selci (8) samo u Selcima. U općini Semeljci (50) a raspoređeni su Kešinci 9, Koritna 7 i Semeljci 34. U općini Trnava (20) a raspoređeni su: Kondrić 3, Lapovci 4, Đakovačka Trnava 13. U općini Viškovci (14) a raspoređeni su u Forkuševcima 7, Viškovi 5 i Vučevci 2. U općini Vrbica (20) a raspoređeni su u Đurdanci 2, Mrzović 11 i Vrbica 7. U općini Vrpolje (24) a raspoređeni su u Čajkovcima 4, Strizvojni 6 i Vrpolju 14. I u općini Vuka (21) a raspoređeni su Široko Polje 8 i u Vuki 13.

92 *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, sastavio i izdao Kr. zemaljski statistički ured u Zagrebu, Zagreb, 1914., 47. , 304.

93 *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, 274. Kod općine Viškovci je krivo izračunano jer je židova bilo 9, a navedeno je 11.

94 *Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, 270.-277. Prema detaljnoj analizi oni su bili nastanjeni ovako u općini Bračevci (7) a raspoređeni su u Bračevci 3 i Potnjani 4. U općini Budrovci samo u Budrovcima 12. U općini Selci 4. U općini Đakovo (400) a raspoređeni su u Đakovačkoj Satnici 4, i u Đakovu 396. U općini Drenje (11) a raspoređeni su u Drenju 2, Slatinik 4, Preslatinci 1, Pridvorje 4. U općini Gašinci (14) u Gašincima 11 i Veliko Nabrđe 3. U općini Gorjani 16. U općini Levajska Varoš (27) a raspoređeni su: Čenkovo 1, Levajska Varoš 11, Majar 5, Slobodna Vlast 10. U općini Piškorevci 2. U općini Punitovci (17) i to u Krndiji 7 i Punitovcima 10. U općini Semeljci (15) i to u Kešincima 8, Koritna 1 i Semeljci 6. U općini Strizivojna 4. U općini Trnava (20) i to u Dragotinu 4 i Trnavi 16. U općini Viškovci (9) i to u Forkuševcima 3, Viškovicima 5 i Vučevci 3. U općini Vrbica (6) i to u Mrzoviću 4 i Vrbici 2. U općini Vrpolje 9 i u općini Vuka (6) i to u Široko Polje 3 i Vuka 3.

Đakovačka općina

židovske obitelji koje su dolazile u Slavoniju i na područje Đakova do pedesetih godina 19. st. u većini slučajeva po porijeklu su bile iz susjednih ugarskih županija (Zale, Tolnavske, Šopronske, Baranje, Bačke i Torontalske), međutim bilo je i onih koje su dolazile iz udaljene Galicije, Češke, Moravske i Austrije. Od tridesetih godina 19. stoljeća židovi sve više prelaze iz sela i počinju naseljavaju gradove (Vukovar, Osijek, Đakovo, Našice, Požega, Pakrac...) i tada počinju osnivati svoje društveno - vjerske zajednice (heb. *kehila*, *kahal*). Uz općinu su bile organizirane i popratne organizacije. U prvom redu to je bilo dobrotvorno društvo *Hevra Kadiša* (sveto društvo) koje je unajmljivalo ili kupovalo zemljište za groblje, brinulo se oko pogreba i pružalo pomoć i usluge u svakodnevnom društvenom i vjerskom životu. Uz društva nicali su i druge institucije, kao što je konfesionalna škola *Talmud Tora*, košer kuhinje, društva za pomaganje udovica i siromašne djece. Vjerski život zajednice vodio je rabin, a ukoliko židovska zajednica nije mogla uzdržavati rabina, njegovu ulogu preuzimao je kantor (predmolitelj) ili šahter (obredni koljač). Budući da do 1846. nije bilo regulacije njihove djelatnosti, osim što su se članovi trebali prijaviti kod lokalnih vlasti, ne postoje pouzdani podaci kada je koja židovska općina u Slavoniji osnovana ili da li je uopće postojala do 1852. godine.

Nakon *Patenta o udruživanju* (Zakon društveni) od 26. studenog 1852. odnosno obaveznom osnivanju židovskih općina kao vjerskih društava i u Hrvatskoj se osnivaju po novim pravilima nove židovske općine, a stare dobivaju općinska pravila.⁹⁵ Jedna od prvih utemeljenih židovskih općina je i ona u Đakovu pod imenom „Cultus Verein“ 1852.⁹⁶ iako oni sami za sebe u jednom dokumentu navode da njihova općina postoji tek od 1856. godine.⁹⁷ Od 1852. židovske općine uz izradu općinskih pravila bile su dužne uredno voditi i matične knjige: rođenih, vjenčanih i umrlih,⁹⁸ a u Đakovu se matične knjige vode tek po rabinu Hermanu Sommeru od 1860.⁹⁹ Do 1860. godine đakovački židovi su potpadali do židovsku općinu u gornjem Osijeku, odnosno njihov rabin im je bio dužan voditi matične knjige uz novčanu naknadu.¹⁰⁰ Nakon 1906. i Zakona o

95 Lj. DOBROVŠAK, *Razvoj židovskih zajednica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji (1783.-1873.)*, 223.

96 Zlatko KARAČ, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma*, Zagreb, 2000., 33.; *Jevrejski almanah* za godinu 5690, 1929.-1930., V. godište, Vršac, 1929., 223.

97 HDA, BiNZV, kut. 30./1892., spis 36 (15.798/1892.)

98 HDA, BINZV, kutija 30./1892., spis 13 (19507./1859.)

99 HDA, BINZV, kutija 30./1892., spis 36 (15.798/1892.)

100 HDA, BiNZV, kut.31./1892., spis 3029/1900.

uređenju židovskih općina u Hrvatskoj, židovska općina u Đakovu je donijela novi Statut općine koji je odobren 1910. godine. U njemu je navedeno da židovska općina u Đakovu obuhvaća područje političkog kotara Đakovo i sve židove koji žive u njemu. Općina je imala organe: glavnu skupštinu, općinski odbor i predstojništvo. Statut su u ime općine kao predsjednik potpisali Adolf Kohn i potpredsjednik Jakob Fuchs.¹⁰¹ Devedesetih godina članovi đakovačke židovske općine bili su „nepromijenjene vjere“, a općina je imala 3.000 forinti godišnjeg prihoda.¹⁰²

Stalno povećanje broja židova, uvjetuje i organiziranje židovske zajednice s pratećim vjerskim, školskim i humanitarnim ustanovama i gradnju sinagoge. Do 1860. židovi nisu mogli biti vlasnici nekretnina niti su se bogomolje mogli graditi kao javne vjerske ustanove, već su kao i ranije one bile molitveni prostori unutar iznajmljene kuće ili su postojeći molitveni domovi izgledali kao kuća (*sinagoga-kuća*).¹⁰³ Tako je bilo i u Đakovu gdje je oko 1856. postojala mala sinagoga (u adaptiranoj kući) na istočnom rubu povijesne jezgre, da bi ju kasnije na istom mjestu zamijenila veća.¹⁰⁴ Kako je Patent iz 1860. godine omogućio posjedovanje nekretnina, židovske zajednice kao izraz samosvijesti i želje za afirmacijom židovskih zajednica počinju graditi vlastite sinagoge, koje po važnosti svoga položaja, veličini i reprezentativnosti arhitekture postaju novi urbani akcent. Sinagoge izgrađene u drugoj polovici 19. stoljeća jedna su od najoriginalnijih arhitektonskih manifestacija u hrvatskom historicizmu.¹⁰⁵ Tada se gradi nova sinagoga u Đakovu (1863.-1880.) u bivšoj samostanskoj ulici (Samostanskom sokaku). Uz nju je bio rabinov stan i ured bogoštovne općine. Prema nekim pretpostavkama sinagogu je sagradio Franjo Pačér iz Đakova, no to se ne može u potpunosti i potvrditi.¹⁰⁶ Sinagoga je završena za vrijeme Adolfa Kohna (1842.-1912.), đakovačkog veletrgovca i tadašnjeg predsjednika općine, rabina Sommera i kantora Emanuela Pauschera (hram je srušen 20. travnja 1941.).¹⁰⁷

Đakovačka židovska općina osniva *Hevru Kadišu* 1860. godine. No *Hevra Kadiša-društvo za svrhu spasa* s radom počinje godinu kasnije, 1861. godine¹⁰⁸

101 HDA, BiNZV, kut.512/1907., spis 16. (13437/1910.

102 HDA, BiNZV, kut. 30/1892., spis 36 (15.798/1892.)

103 M. ŠVOB, Naseljavanje židova u Slavoniju, 176.

104 Z. KARAC, *Arhitektura sinagoga*, 11., 33.; HDA, BINZV, kutija 30./1892., spis 36 (15.798/1892.); ž. LEKŠIĆ, Sinagoga u Đakovu, 10.

105 Zlatko KARAC, Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma, *Historicizam u Hrvatskoj*, Zagreb, 2000., knjiga I., 167.-185.

106 M. HORVAT, *Grada za kulturnu prošlost Đakova*.

107 M. HORVAT, *Grada za kulturnu prošlost Đakova*; vidi u Vladimir GEIGER, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, Zagreb, 2001.

pod patronatom biskupa Josipa Jurja Strossmayera, pa je čak jedno vrijeme i nosila njegovo ime „Brüderschaft Josefs“.¹⁰⁹ Društvo je imalo čisti „humanističan i religiozan cilj“ kao što je priređivanje „pristojnih sprovoda, njegovanje bolesnika i razdjeljivanje milostinja među siromake“. Godine 1885. došlo je do ponovne potvrde pravila *Hevre Kadiše* u Đakovu.¹¹⁰ Ne zna se poimenično koji su sve predsjednici *Hevre Kadiše* u Đakovu bili, međutim za jednog se zna, a to je Frank Majer (1860.-1929.) koji je bio predsjednik *Hevre* od 1902. pa sve do svoje smrti 1929. godine.¹¹¹ Kada je židovsko groblje kupljeno ne zna se točno, međutim u statistici židovskih općina iz 1927. godine navedeno je da su đakovački židovi groblje kupili 1879. godine.¹¹²

Šezdesetih godina 19. stoljeća su se uz židovske općine osnivale i konfesionalne škole ukoliko ih je općina mogla financirati. Koliko je za sada poznato đakovački židovi su imali vlastitu konfesionalnu školu, no ne zna se kada je ona točno osnovana. Vrlo vjerojatno oko 1860., iako u rukopisu Mato Horvat „Građa za kulturnu prošlost Đakova koja se odnosi na đakovačke židove i one iz Vrpolja“¹¹³ tvrdi da je ona postojala već pedesetih godina 19. stoljeća, no to nije bilo moguće, o čemu nam svjedoči jedan primjer inicijative židova iz Markušice pored Đakova koji su tražili vlastitu konfesionalnu školu. Oni su zatražili 1855. godine da se podigne privatna židovska učiona, iz razloga što židovska djeca iz Markušice nisu mogla pohađati židovske škole u Osijeku i Vukovaru jer su im bile predaleke, što nam govori da tada još uvijek nema židovske škole u Đakovu. Uslijed toga je Bosansko-đakovačko-srijemski duhovni stol na prijedlog osječke županijske oblasti dozvolio da se podigne privatna židovska učiona s učiteljem, ali je odbio predloženog učitelja Sigmunda Kohna jer je prema njima za tu službu bio nesposoban.¹¹⁴ Budući da o školi

108 Vladimir GEIGER, Osnivanje i pravila židovskih društava u Đakovu, *Zbornik muzeja Đakovštine*, 6, Đakovo, 2003., 69. U Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu čuva se rukopisna knjiga *Hevre Kadishe Djakovo* 1861. godine. Osnivači i potpisnici Pravila bili su Heinrich Bruck, Moritz Guttman, Jakob Reichsmann, Jakob Fuchs, Adolf Kohn, Leopold Hochwald, Simon Pfeifer, Filip Grünbaum, Herman Sommer (rabin), Moritz Kasier, Jonas Fuchs i jedan potpis nečitak.

109 Đakovo, *Jevrejski almanah za godinu 5690, 1929.-1930.*, Vršac, 1929., 223.; V. GEIGER, Osnivanje i pravila židovskih društava u Đakovu, 67.-68.

110 HDA, BiNZV, kut. 512./ 1907., spis 2. (491/1885.). U potvrdi pravila đakovačke *Hevre Kadiše* potpisani su: H. Sommer, rabin, Jakob Reichsmann, Leopold Hochwald, Samuel Brodt, Adolf Kohn, Josef Lövy, L. Kugel, Lropold Weis, Ilija Švarz, Berthold Klein, Hein Bruck, M. Guttman, Jakob Fuchs, Simon Pfeiffer, Jakob Spitzer, David Kaiser, Moritz Kaiser, Leopold Krausz, Heinrich Baners Wittal, Heinrich Krausz, Jonas Fuchs, Elias Weisz, Filip Grünbaum, Mišo Sommer, Samuel Goldstein, Herman Spiller i Simon Spitzer.

111 M. HORVAT, *Građa za kulturnu prošlost Đakova*.

112 Statistika Jevrejstva Kraljevine SHS, *Jevrejski almanah za godinu 5688, 1927.-1928.*, Vršac, 1927., 203.

113 M. HORVAT, *Građa za kulturnu prošlost Đakova*.

114 HDA, *Carsko i kraljevsko hrvatsko-slavonsko namjesništvo*, kutija 197./1857., spis 12353/1857.

nemamo više podataka, očito je da do njezinog pokretanja u Markušici nije došlo. Prema tome židovska konfesionalna škola u Đakovu stupila je u život oko 1860. godine i prvi učitelj bio joj je Jakob Polak te je u službi ostao godinu dana, do 1861. Na njegovo mjesto u jesen 1861. primljen je Vatroslav Koralek na dvije godine. Sedamdesetih godina (1871.) osnovan je školski odbor *Izraelitičke škole u Đakovu* kojeg su sačinjavali dr. Lavoslav Borovitz, Viktor Selinger, Hinko Bruck i Josip Fuch. Od 1874. jedan od učitelja postaje đakovački rabin Herman Sommer. Početkom 1886./87. raspuštena je židovska konfesionalna škola zbog malo polaznika i velikih troškova te su djeca đakovačkih židova prešla u opću pučku školu.¹¹⁵ Uz vlastite konfesionalne škole židovska su djeca išla u katoličke (trivijalke, glavne škole, niže realke, privatne škole, trgovačke itd.).¹¹⁶

U početku po broju židova male židovske općine nisu još uvijek trebale imati školovane rabine, jer im je općinska autonomija omogućila zadržavanje neškolovanih rabina ili osoba u službi rabina (kantora), ali su imale obavezu izdavati osnovna pravila i voditi matične knjige.¹¹⁷ Što se tiče đakovačkog rabina, pretpostavlja se prema do sada pronađenim dokumentima da je službu od 1856. sve do 1860. vodio osječki rabin dr. Samuel Spitzer (rabin u Osijeku od 1856. do 1897.), a može biti da su imali samo „vjerouputnika“ ili kantora.¹¹⁸ Godine 1860. đakovački rabin je postao Herman Sömer ili Sommer (1860.-1896.). Za vrijeme njegovog rabinovanja, kantori su bili: od 1880. do 1885. kao pomoćni kantor N. Singer, a od 1885. Jakov Stüssel koji je uz to bio i pomoćni učitelj u židovskoj školi. Kao kantori imenovani su još Emanuel Prauser i Josip Weissman.¹¹⁹ Nakon smrti Sommera, đakovačkim rabinom postao je jedan od cionističkih prvaka Marko Ehreinpreis (1896.-1900.).¹²⁰ Njega je naslijedio dr. Lazar Roth (1900.-1923.?),¹²¹ koji je kao i njegov prethodnik podržavao cionistički pokret, te je kao cionista sudjelovao na prvom cionističkom kongresu u Osijeku 1904. s predavanjem o Herzlu.¹²² Uz to, uključio se i u poboljšanje položaja židovskih

115 M. HORVAT, *Građa za kulturnu prošlost Đakova*.

116 M. ŠVOB, *Naseljavanje židova u Slavoniju*, 175.; M. GROSS, *Počeci moderne Hrvatske*, 368. N. SCHWARZ, *Nešto iz povijesti židovske bogoštovne općine u Osijeku*, *Ha-kol*, 61.-62., listopad, Zagreb, 1999., 3.-5., 5; *Slavonia*, Nr. 23.-27. Mai 1869.

117 Gyula DIAMANT, *A zsidók története Horvátországban az egyenjogúsításig*, Budapest, 1912., 35.

118 HDA, *Kraljevsko namjesničko vijeće Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, (dalje Namjesničko vijeće), kutija 158./ 1861.-1864., sv. 15., spis 11748./1863.

119 M. HORVAT, *Građa za kulturnu prošlost Đakova*.

120 *Enc. Judaica*, vol. 6, 509.-510. Marcus Mordehaj Ehrenpreiss (1869-1951), rođen u Lvovu, otpočeo služiti rabinsku službu u Đakovu četiri godine (1896-1900), da bi nakon toga bio postavljen za Vrhovnog rabina Bugarske i odlazi u Sofiju. Od 1914. vrhovni je rabin u Stocholmu gdje je puno utjecajniji i plodniji kao autor.

121 M. HORVAT, *Građa za kulturnu prošlost Đakova*.

zajednica u Hrvatskoj i Slavoniji i 1906. sudjelovao je na prvoj konferenciji slavonskih rabina u Osijeku. Svrha konferencije je bila izraditi prvu znanstvenu osnovu o uređenju vjeronauka na srednjim učilištima, te pretresti pitanje rabinske kvalifikacije i ina rabinska pitanja.¹²³

Po zanimanju su židovi na početku svojeg doseljavanja u Đakovštinu djelovali kao pokućarci, sitni trgovci i gostioničari (Albert Spitzer), a kasnije se u Đakovu ističu uglavnom kao trgovci (tekstilom, prehrambenim proizvodima, rabljenom robom, mješovitom robom); obrtnici, te su se bavili višim intelektualnim zvanjima (liječnici, učitelji i advokati), industrijom, posebice mlinskom.¹²⁴ Do kraja Prvog svjetskog rata u glavnoj đakovačkoj ulici¹²⁵ su se kao trgovci isticali Vladoje (Viktor) Selinger, Lavoslav Kugl, Jakov Epstein (trgovina odjećom), veleposjednik Adolf Kohn, Jakob Reichsman (1848.-1897.), koji je uz to bio i utemeljitelj trgovačke tvrtke „D. Reichsmans sin“ pokrenute 1867. godine. Jakobov otac David (1789.-1859.) bio je također trgovac i vjerojatno se u Đakovo doselio iz Gorjana. Trgovačku tvrtku prvo pod imenom „Herman Reichsman, trgovina mješovitom robom u Đakovu“ do 1900. imali su i Daniel Reichsmann i Adolf Reichsmann, da bi ju 1900. preimenovali u tvrtku „H. Reichsmans sinovi“. Mesnicu i to samo za židove (košer) držala su braća Neumann na današnjem trgu Franje Tuđmana 4. Odvjetnik je bio Herman Štern (1875.-1955.), ljekarnik Hugo Fuchs (ljekarnu je preuzeo zajedno s stanom 1916. i kasnije je postao predsjednikom *židovske općine Đakovo*), tiskaru, knjigovežnicu, nakladni zavod, knjižaru i papirnicu je od 1895. ili 1896. držao Makso Bruck, Dane Reichsmann ml. bio je članom upravnog odbora *Prve hrvatske štedionice – podružnica Đakovo* (osnovane 1911.).¹²⁶ Trgovačka obitelj su bili i Schwartzovi (držali su trgovinu željeznom robom) te su na Zrinjskom trgu imali trgovinu „Gvoždarja Paulina Schwartz“ koju je vodila Paulina Schwarz (1848.-1923.) sve do svoje smrti. Na Zrinjskom trgu (1-3) trgovinu u vlastitoj zgradi imao je židovski trgovac Hinko Bruck (1836.-1919.). Drugi dio zgrade H. Bruck je iznajmljivao isto tako židovskom trgovcu Bernhardu Kerpneru

122 Ljiljana DOBROVŠAK, Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 37., br. 2., Zagreb, 2005., 491.

123 *židovska smotra*, br.1., 1906./1907., 27.

124 M. HORVAT, *Građa za kulturnu prošlost Đakova*; Vilko ČURŽIK, Sjećanje na Đakovačke židove, *Bilten*, 43., prosinac 1995./ siječanj 1996., 10.

125 željko LEKŠIĆ, Đakovačka glavna ulica - zgrade i njihovi vlasnici od sredine 19. do početka 21. stoljeća, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 7., Đakovo, 2005., 165.-166. U glavnoj đakovačkoj ulici kuće su gradili đakovački obrtnici i trgovci. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća većina trgovaca u ulici su bili židovi, a to je primijetio i Antun Gustav Matoš koji je svojim sjećanjima na proputovanju kroz Đakovo 1906. napisao „Sve sami židovski dućani...“

126 ž. LEKŠIĆ, Đakovačka glavna ulica, 165.-200.

(1860.-1926.) koji je tu imao svoju trgovinu. Zakupnik dijela gostionice na Zrinjskom trgu br. 8. koja je bila u biskupskom vlasništvu postao je Aleksander Stern od 1903. godine koji je gostionu nakon preuzimanja temeljito popravio.¹²⁷ *Đakovačkim mlinom na valjke - dioničko društvo Osijek* predsjedao je Adolf Kraus ml., a dioničari su mu bili Marko Berger i Josip Weissberger.¹²⁸

Tijekom druge polovice 19. stoljeća počeo se oblikovati i društveni život u Hrvatskoj i u Đakovu. Osnivaju se brojna društva raznih usmjerenja. Židovi se uz ostale, uključuju u utemeljivanje brojnih lokalnih društava (pjevačkih, kulturnih, športskih, vatrogasnih) kao osnivači i potporni i izvršujući članovi, pa tako među osnivačima i članovima različitih đakovačkih društava (*Hrvatsko pjevačko društvo Sklad Preradović, Vatrogasno društvo Đakovo, Hrvatski sokol, Hrvatska čitaonica...*)¹²⁹ bilo je i đakovačkih židova. Uz to što osnivaju đakovačka društva, osnivaju i vlastita židovska udruženja. Jedno od prvih židovskih udruženja je već spomenuto židovsko društvo *Hevra – Kadiša* osnovano 1860., sa pravilima donesenim 1885. godine.¹³⁰ Godine 1907. utemeljeno je *židovsko djevojačko društvo Morija u Đakovu*. Jedna od glavnih članica i predsjednica društva bila je Frida Kaiser.¹³¹ U lipnju 1911. osniva se *Društvo za židovsku prosvjetu* na poticaj Simona Spitzera, Edwina Schwarza i Lj. Kerpnera.¹³² Društvo je u početku brojilo oko 90 članova, a predsjednikom mu je izabran dr. žiga Spitzer. Iako je tendencija osnivača bila da osnuju čisto cionističko društvo, na prijedlog rabina dr. Rotha koji im je rekao da bi društvo imalo mali odaziv, osnovano je društvo bez čisto cionističke orijentacije. Premda društvo nema cionističku orijentaciju, nadali su se članovi da će u budućnosti u cionizam biti upućeno. Za *Roš Hašanu* 1911. društvo je priredilo javno predavanje rabina dr. L. Rotha koji je govorio o „židovstvu u 19. vijeku“, a njegov sumišljenik Simon Spitzer govorio je u posve cionističkom duhu o „židovskom pitanju“.¹³³ Godine 1912. *Društvo za židovsku prosvjetu* priredilo je makabejsku svečanost. Ova je

127 željko LEKŠIĆ, Zgrade na nekadašnjem đakovačkom Zrinjskom trgu, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, br. 8., Đakovo, 2007., 117.-134. Rad obuhvaća zgrade koje su se nalazile na prvom dijelu Ulice bana Jelačića od župne crkve do nekadašnjeg Satničkog sokaka, odnosno Ulice A. Starčevića koji se zvao Zrinjski trg. Iako je ulica mijenjala imena, 1991. joj je ponovno vraćen naziv Ulica bana Jelačića.

128 *Osječki tjednik*, br. 6.- 11. veljače 1907.

129 B. BIJELIĆ, *Naše teme*, 22.-23.

130 V. GEIGER, Osnivanje i pravila židovskih društava, 71. Pravila su pisana dvojezično na hrvatskom i njemačkom jeziku. Prema objavljenim pravilima, predsjednikom društva imenovan je 15. srpnja 1885. H. Bruck, potpredsjednikom M. Gutmann, otpravnicima L. Hochwald i F. Grünbaum, blagajnikom Leopold Weiss i nadzornim odborom Jakob Fuchs, J. Reichsmann i S. Pfeifer.

131 *židovska smotra*, br. 12. listopad 1907., 298.; br. 3. i 4./1909. društvo je sudjelovalo sa svojom predsjednicom Fridom Kaiser na konferenciji omladinskih društava u Brodu na Savi 1909. godine.

132 V. GEIGER, Osnivanje i pravila židovskih društava, 67.-82.

133 *židovska smotra*, br.10.- 2. studenoga 1911.

zabava za Đakovo bila nešto novo jer je bila „skroz nacionalna“ kako se kaže u tadašnjim novinama. Dvorana se napunila općinstvom među kojima su se vidjeli najpoznatije đakovački židovi i nežidovi.¹³⁴ 14. kolovoza 1913. priredilo je spomen slavu Theodoru Herzlu. To je bilo prvi put da se u Đakovu slavio dan smrti cionističkog vođe. Iako mnogi židovi nisu znali za ime Herzl i njegovu važnost za židovski narod, u velikom broju odazvali su se pozivu priređivača i dvorana židovske bogoštovne općine bila je dupke puna.¹³⁵

Uz ovo društvo u život je 1912. stupilo i *židovsko gospojinsko dobrotvorno društvo u Đakovu*. Osnovano je početkom 1912. ili krajem godine, odnosno 16. prosinca 1912. Osnivačice i potpisnice su bile đakovačke židovke Paula Spitzer, Frida Bruck, Malvina Wamoscher, Josefina Bruck i Anna Mašler. Pravila Društva odobrena su uz neke izmjene 15. siječnja 1913. Svrha društva je materijalno i moralno potpomaganje sirotinje u Đakovu i đakovačkom kotaru nabavljanjem odijela, obuće i knjiga siromašnoj školskoj židovskoj djeci.¹³⁶ Godine 1913. židovske djevojčice osnovale su *Dječje društvo Ahava (Ljubav)*. Društvena predsjednica bila je Jelkica Spitzer, a članice Anny Schwarz, Irma i Zlata Sommer, Valerija Mainz i druge te su često organizirale izlete s djecom na kojima bi ih učile cionističku himnu i druge židovske pjesme.¹³⁷ Nakon završetka Prvog svjetskog rata no ne zna se točno kada, ili 1918. ili 1919. osnovano je *Djevojačko društvo Jaldei Cijon*.¹³⁸

Usporedno s postupnom integracijom u društvo, kulturni i društveni život slavonske židovske zajednice krajem 19. i početkom 20. stoljeća bilježi razna previranja, od sukoba između ortodoksnih vjernika i umjerenih, do aktivnog uključivanja židova u hrvatsku zajednicu u kojoj žive do pojave asimilacije, cionizma, ali i antisemitizma. Cionistički pokret¹³⁹ koji se oblikovao tijekom 80-ih godina 19. stoljeća u Europi prvenstveno među židovima istočne Europe, sa svojim idejama stigao je u Slavoniju tek nakon prvog cionističkog kongresa 1897. godine. Cionizam kao pokret razvija se u Austriji pod utjecajem ideja Theodora Herzla,¹⁴⁰ a na ova područja prenose ga djeca doseljenih židovskih građanskih obitelji - *mladožidovi*, koji su se školovali u Beču, gdje su se susretali

134 *židovska smotra*, br. 2.- 21. siječnja 1913.

135 *židovska smotra*, br. 13.- 4. kolovoza 1913.

136 V. GEIGER, Osnivanje i pravila židovskih društava, 72.-73.

137 *židovska smotra*, br. 9.- 13. svibnja 1913. dopis Šimona ben Jakova.

138 *Gideon*, 3./1920.

139 *Opća enciklopedija*, JLZ, II, Zagreb, 1997, 84.-85., *Encyclopaedia Judaica*, vol.16, Jerusalem, 1971, 1030-1168. Cionizam dolazi od riječi Cion ili Sion, brda kod Jeruzalema na kojem je bio sagrađen jeruzalemski grad, a u prenesenom smislu Cion predstavlja političko, vjersko i kulturno središte svih židova, kasnije je to židovski nacionalistički pokret koji je nastojao okupiti sve židove u nezavisnoj židovskoj državi.

s idejama cionizma, ali i njezinim širiteljima, prvenstveno Theodorom Herzlom. Cionizam je kao pokret težio stvaranju domovine u Palestini za sve židove, koji se ne osjećaju zadovoljni u drugim zemljama. U početku cionizam nije težio utemeljivanju židovske države, već stvaranju gospodarskog i kulturnog židovskog centra, koji bi bio omogućen davanjem autonomije unutar Palestine. Prvenstveno je težio nacionalnoj osviještenosti i stvaranju židovske narodnosti, koja će se vratiti svojoj židovskoj tradiciji i koja će njegovati hebrejski jezik.¹⁴¹ Theodor je Herzl na Baselskom kongresu 1897. izjavio *da je cionizam povratak u židovstvo prije povratka u židovsku zemlju*.¹⁴² Cionistički pokret, ipak nije nastao odjednom, nego se razvijao godinama, započevši kao ideja 60-ih godina 19. stoljeća, da bi njegove ideje na područje Hrvatske i Slavonije došle tek početkom 20. stoljeća. Početkom 20. stoljeća (1902.) u Beču je osnovano studentsko udruženje s cionističkom orijentacijom *Bar Giora ili društvo židova visokoškolaca iz jugoslavenskih zemalja*,¹⁴³ koje će biti jedno od prvih pokretača cionističkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji. Članovi *Bar Giora* bili su židovi, studenti iz Hrvatske i Slavonije, Vojvodine, ali i Sefardi iz Bosne.¹⁴⁴ Bargioranci su svojim povratkom u domovinu postali militantni cionisti i čelnici u općinama i raznim novoosnovanim židovskim društvima i udruženjima.¹⁴⁵ Na Prvom svjetskom cionističkom kongresu u Baselu, u kolovozu 1897. sudjelovali su predstavnici slavonskih židova, i to osječki rabin Aharon (Armand) Kaminka,¹⁴⁶

140 Joan COMAY, *Who's Who in Jewish History*, London, New York, 162.-167., *Encyclopaedia Judaica*, vol. 8., Jerusalem, 1971, 408.-422. Više o samom Herzlu vidjeti u biografiji od Alex BEIN, *Theodor Herzl*, Wien, 1974. Theodor Herzl (Budimpešta, 1860. - Beč, 1904.), odrastao u Budimpešti, pod jakim majčinim germanofilskim utjecajem postao Bečaninom. Otac Jacob bio je uspješan poslovni čovjek. Majka je pripadala uglednoj obitelji Diamant. Djed Simon Leib Herzl (1805.-1879.) s očeve strane živio je u Zemunu, tada dijelu Slavonije i bio je poznat po svom judaizmu. Djed s majčine strane živio je u Budimpešti. Herzl je pohađao bečko sveučilište te postao doktorom prava u Beču i Berlinu. Godine 1891. postaje pariški dopisnik *Neue Freie Presse*. Pisao je mnogobrojne putopise, članke o umjetnosti i politici i postao poznati novinar te je jedan od osnivača cionističkog pokreta.

141 Ljiljana DOBROVŠAK, Prva konferencija zemaljskog udruženja cionista južnoslavenskih krajeva Austrougarske Monarhije u Brodu na Savi 1909. godine, *Scrinia Slavonica*, 6., Slavonski Brod, 2006., 248.-249.; Walter LAQUER, *A History of Zionism*, New York, 1972.

142 Mirjana GROSS, Ravnopravnost bez jednakovrijednosti - prilog pitanju mentaliteta i ideologije hrvatskih cionista na početku XX. stoljeća, *Dva stoljeća povijesti i kulture židova u Zagrebu i u Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 107.

143 željko-Josef LADOR-LEDERER, Tri fragmenta o cionizmu, *Dva stoljeća povijesti i kulture židova u Zagrebu i u Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 179. Johanan Thau i David Fuhrmann (tada sekretar austrijske cionističke federacije) osnovali su uz studente iz Hrvatske: Erwina Krausa, Aleksandra Lichta, Oskara Graf-a i dr. Adolfa Benaua u Beču Bar-Gioru.

144 Cvi LOKER, Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima, *Dva stoljeća povijesti i kulture židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 167.-168.

145 C. LOKER, Začeci i razvoj cionizma, 168.

146 *Enc. Judaica*, vol. 10., Jerusalem, 1971., 729.-730. Aharon (Armand) Kaminka, (Berdichev, 1866.-1950.), studirao je u Berlinu i Parizu, došao iz Češke gdje je bio rabin u reformskoj zajednici u

i đakovački rabin dr. Marcus Mordekhaj Ehrenpreiss sa ženom Ernestine. M. Ehrenpreis je kao prijatelj samog Theodora Herzla i zagovornik hebrejskog jezika, u Đakovu tiskao *Pozivnicu za Kongres* na hebrejskom jeziku (*ivrit*).¹⁴⁷ Njegovo predavanje *Decenij cionizma* koje je održao 1906. u Osijeku bilo je objavljeno u *židovskoj smotri* te predstavlja jednu od prvih cionističkih brošura na slavenskom jugu.¹⁴⁸ Koliki je utjecaj cionizma bio na đakovačke židove, još uvijek je nedovoljno poznato. Međutim, budući da je u samom Đakovu djelovao cionistički rabin, a i susjedni Osijek je ubrzo postao središte cionističkog pokreta može se pretpostaviti da su se cionističke ideje u Đakovu širile, iako ne u mjeri u kojoj je to očekivao sam rabin Ehrenpreis, jer na predavanju u Osijeku 1906. rabin M. Ehrenpreis govori o vremenu kada je bio rabin u Đakovu i svojim prvim propovijedima o cionističkom pokretu, koji su prema njemu bili „vapaj u pustoši“. Njegovi govori su se slušali, ali nisu se shvaćali niti prihvaćali. Iako su se po njemu židovi u Hrvatskoj i Slavoniji najduže opirali cionističkoj ideji, ona je na kraju ipak zahvatila i „prodrła“ u ove krajeve.¹⁴⁹ Da se cionistička ideja širila ovim prostorima, osobito u Virovitičkoj županiji, govori činjenica da je Osijek postao središte cionističkog pokreta do Prvog svjetskog rata te su pod utjecajem osječkog predsjednika općine Huga Spitzera održani cionistički kongresi 1904. i 1906. u Osijeku, 1908. u Zemunu i 1909. u Brodu na Savi gdje je stvoreno *Zemaljsko udruženje Cijonista južnoslavenskih krajeva*. Pod utjecajem cionističkog pokreta, osnivala su se i cionistička društva po Slavoniji, pa i u Đakovu 1907., već spomenuto *židovsko cionističko udruženje Morija* čija je predsjednica Frida Kaiser sudjelovala na većini cionističkih kongresa.¹⁵⁰ Koliko su židovi u Đakovu i okolici bili izloženi antisemitskim napadima svojih sumještana, za sada je malo istraženo. Poznati su neki slučajevi iz godine 1903. kada su protumađarski prosvjedi stigli i u Slavoniju. Tada je u Đakovu 4./5. travnja 1903. nekoliko mladića prosvjedovalo i uništilo njemačke natpise koji su stajali iznad obrtničkih radionica nekih Đakovčana. Mladići su privedeni sudu i protiv njih je pokrenuta istraga zbog prosvjeda, ali i uništavanja natpisa na

Osijek da bi na mjestu rabina proveo tri godine (1897-1900). Bio je tajnik bečke podružnice *Alliance*. Godine 1924. osnovao je Maimonides University u Beču, a od 1926. predavao je Talmud na Bečkom sveučilištu. Došao je u Palestinu 1938.

147 C. LOKER, Začeci i razvoj cionizma u južnoslavenskim krajevima, 173.; ž. J. LADOR LEDERER, Tri fragmenta o cionizmu, 179.

148 *židovska smotra*, novine koje su izlazile prvo u Zagrebu, a zatim u Osijeku od 1906.-1914., a urednik im je bio Aleksandar Licht. Dr. Marko EHRENPREIS, *Decenij cionizma* – predavanje održano 12. rujna 1906. u cionističkom društvu "Teodor Herzl" u Osijeku, nakladom cijonističkog društva "Teodor Herzl", Dionička tiskara, Zagreb, 1906.

149 M. EHRENPREIS, *Decenij cionizma*, 3.-4.

150 *Narodna obrana*, 182. /1904.

đakovačkim dućanima i radionicama. Među oštećenima su bili i dućani trojice đakovačkih židova: Reichsmana, Brucka i Kohna. Prema izjavi svjedoka, navedeni su đakovački trgovci uz hrvatske stavili „moderne“ njemačke natpise, što je uzbunilo mladiće pa su ih skinuli. Reichsman je, na kraju, sam prebojio ploču na trgovini i stavio natpis na hrvatskom: *Trgovina Reichsmanovih sinova*.¹⁵¹ Optuženi su oslobođeni, jer im nije dokazana krivnja. U drugoj polovici 1903., tj. 26. studenog, u Đakovu je održana pučka skupština. Uz brojnu mjesnu svjetovnu i duhovnu inteligenciju, najviše je bilo seljaka Hrvata, ali su među prisutnima bili zastupljeni i đakovački židovi, Nijemci, Mađari i Srbi.¹⁵²

Što na kraju kao zaključak reći, već samo da je ovo početak istraživanja o đakovačkim židovima o kojima se malo zna, te nam predstoji još godine i godine istraživanja, međutim prema ovom što je do sada izneseno u ovom članku vidljivo je da su đakovački židovi bili ugledna židovska zajednica koja je svojim radom utjecala na razvoj Đakova.

151 *Narodna Obrana*, Osijek, br. 68./1903., *Đakovački demonstranti pred sudom*.

152 V. GEIGER, *Nijemci u Đakovu i Đakovštini*, 84.-85.; Milenko PATKOVIĆ, *Skupštinski pokret 1903. u Slavoniji*, *Osječki zbornik*, Osijek, XI./1967., 192.-195., 206.; Ljiljana DOBROVŠAK, *židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903.-1904.*, *Časopis za suvremenu povijest*, 3., Zagreb, 2005., 645.

SUMMARY

Ljiljana Dobrovšak

Demography of Jews in Djakovo and Djakovstina area since the beginning
of their settlement to the First World War.

The first data about the Jews in Djakovo and its surroundings were recorded in the mid-18th century, when they had been engaged in the production of potash. Since their settlement in Croatia was forbidden (Law Council of Hungary 19./1729.) the constant presence of Jewish traders and families in Djakovo will come after the patent on tolerance, Joseph II in 1783. Jews first settled in the area Djakovo (Đakovo district), and then later they move into the town. Their number grew from year to year, growing and before the beginning of World War II in the district there were 579, and Đakovo itself there were 396 Jews. Mid-19th Century (1852). Djakovo Jews formed their council, and in 1860 Rabbi Herman Sommer (1860.-1896.). established registers of Jews in this area. About 1856 in Djakovo there was a small synagogue (adapted in the house) which was later replaced by the new synagogue one (1863-1880) in the former Monastery Street. After the establishment of their own confessional institutions, Djakovo Jews participate in the social life in Djakovo. They founded a number of local (singing, cultural, sports, firemen's) but also Jewish associations: Hevra - Kadish (1860), Maiden Jewish society in Moria Djakovo (1907), Society for Jewish Education (1911), Gentlamlly Jewish charity in Djakovo (1912) and the Children's Society Ahava (Love) (1913).